

פרשנות המקרא הצרפתית

(עיונים בדרכי פרשנותם של מפרשי המקרא בצפון צרפת בימי הביניים)

מאת ד"ר יהושפט נבו, הוצאת מכללת מורשת יעקב, רחובות תשס"ג, 320 עמ'

באיזו מידה משפיעים מרחב גיאוגרפי ותקופה היסטורית על מהלך פרשני? האם עובדת הימצאותם של מספר פרשנים באותו מיתחם - צפון צרפת - באותו פרק זמן - המאה הי"ב למניינם - אכן יצרה מכנה משותף של אסכולה פרשנית?

א. אסכולת הפשט בצפון צרפת

ד"ר יהושפט נבו כותב בספרו שהתשובה חיובית. לדידו, כתוצאה מתהליך היסטורי מאוד מובחן, התגבשה אסכולת 'פשט' אצל כמה וכמה פרשנים בני אותו מקום באותו זמן. התהליך ההיסטורי היה זה: במאה הי"ב התגבר המאבק היהודי-נוצרי הקדום, והוא כלל בתוכו מרכיבים משוכללים של ויכוחים ופולמוסים. כתוצאה מרנסאנס תרבותי שפקד באותה שעה את מערב אירופה ואשר הביא גם ליתר רציונליזציה, וגם להיכרות של נכרים עם ספרות יהודית בתר-מקראית, הוסב הפולמוס "הישן" לסגנון חדש. סגנון זה התבסס, במידה לא מבוטלת, על מרכיבי פשט, והדבר חייב את חכמי ישראל להתמודד בדרך דומה, מיניה וביה. ומתוך שלא לשמה בא לשמה. האילוץ יצר פיתוח פורה של אסכולת הפשט. כך מחד, ומאידך התוצאה קרתה גם מסיבה הפוכה, כחלק מהתמודדות עם דרשנות נוצרית של הכתובים. דרשנות זו גרסה, למשל, שהפסוק "והנה שלושה אנשים" (בראשית יח, א) רומז - חלילה - לשלוש הנוצרי; למשל, שהפסוק "ויורהו ה' עץ" (שמות טו, כב) רומז - חלילה - לצלם שתי וערב, עפ"ל; באו הפשטנים והטיחו בהם את "האמת הפשטית" ובכך ביקשו לקעקע דבריהם.

לאמתו של דבר, הטענה שזו הסיבה להדגשת הפשט, מנוגדת לתיזה חלופית (שהוצעה על ידי אי"מ ליפשיץ ומ"צ סגל) אשר טענה כי זו תולדה של הצורך בקביעת הלכה, וכי מה שנכון לתלמוד - שנלמד 'פשט' - נכון גם למקרא. מובן מאליו שתיחום האסכולה לפרק זמן מסוים ולמקום מסוים, מערער את יסודותיה של תיזה זו - שכן מדוע דווקא כאן ועכשיו היא פורצת לחללו של עולם?! - ומתוך כת מצריכה אותה אסכולה את הצעת התהליך ההיסטורי הנ"ל.

ד"ר נבו אינו מתיימר לומר שהתיזה הנ"ל היא חידושו. את הקרדיט הוא חולק לעמיתיו - לא' טוויטו שנתן דעתו לעניין זה כבר, ואף העיר שבאותה שעה ובאותו מקום, אכן מוכרת לנו פריחת פרשנות פשטית בחוגים נוצריים; לא' גרבויס שהוסיף כי בתקופה זו התרחבה פעילות הנוצרים והם פעלו לא רק בין כותלי המנזרים אלא גם בתוך היישובים העירוניים, וגם כתוצאה מכך התגבר הדיאלוג היהודי-נוצרי; לי' בער ולא' גרוסמן שאיתרו לא מעט שקיעין של פולמוסות - גלויה ומוסווית - בתוככי הפרשנות, ולעמיתים נוספים. נבו מהלך בעקבותיהם, עתים מגבה בהרחבה את מימוש התיזה ומדגים אותה לאורך ולרוחב, עתים מבקר אמירות קודמיו ומנסח אמירה שונה.

כך, כדוגמא לגיבוי, את הפרק האחרון בספר הוא מקדיש ל"השתקפותו של הוויכוח היהודי-נוצרי בפרשנות ימי הביניים". בפרק זה הוא טורח לאתר ולמנות ביטויי לחימה רעיונית של רש"י, של ר"י קרא, של רשב"ם ושל ר"י בכור שור, נגד הנוצרים. מלאכה זו, החלו בה קודמיו, והוא מסייעם בראיות מקיפות. כך, כדוגמא לביקורת, כאשר הוא דן בפירושו של ר' אליעזר מבלגנצי - בן דורו של הרשב"ם, כנראה - הוא דוחה את טענת ש"א פוזננסקי ומ"צ סגל, שסברו כי דברי חז"ל ומדרש אינם משפיעים עליו. ד"ר נבו, לעומת זאת, טוען, שגם אם נכון הוא שר' אליעזר חולק לעתים על חז"ל, וגם אם נכון ש"הוא הקיצוני ביותר בשאיפת הפשט", עדיין לא נכון לשלול ממנו את הזיקה לחז"ל. בבדיקה ממצה של פרשנותו, הוא מעלה כי לעתים הוא נעזר בדברי חז"ל ובמדרשים, וכי לא פעם הוא משתדל ומתאמץ ליישב את דבריהם ולהתאים הלכה ומקרא. מתברר אם כן שאמירת פוזננסקי-סגל מוקצנת יתר על המידה הראויה, והדבר מוכח על ידי נבו בשלל דוגמאות.

ב. הזמן והמקום כיוצרי אסכולה

אכן, ביחס לעיקרה של התיזה, דומה כי יש מקום להעיר שטענה על השפעה מוחלטת של מקום ושל זמן על יצירתה של אסכולה פרשנית, בעייתית למדי. בעייתיות זו נרמזת - אולי - כאשר בוחנים את מי שכן כלול בספר על רקע מי שאינו כלול בו. הרלב"ג, למשל, אינו נדון. אם התיזה כה פשוטה וכה חד-משמעית, אזי

מדוע רדף הרלב"ג אחר הפשט, בעוד שהוא איש פרובנס (שבדרום צרפת, לא בצפונה) והוא מאוחר הרבה למאה הי"ב (1288-1344 למניינם)? ואם תאמר שלימים האסכולה פרצה גבולות, הרחיבה אוהלה מן הצפון לדרום וחרגה מגבולות המאה הי"ב למאה הי"ג והי"ד, ולפיכך גם הרלב"ג משתייך לאסכולה זו, אזי מדוע באמת לא הוקדש לו פרק, אפילו לא אזכור? ועוד שאלה דומה: מדוע נפקד מקומו של רד"ק, הפרובנסלי גם הוא ובן הזמן (1160-1235 לערך, למניינם) מן הספר? ותמיהה מקבילה על אלה שישנם: מדוע זכה הפירוש 'מושב זקנים', קובץ שנערך קרוב לזמנו של הרא"ש [!], לפרק משלו? גם אם נכון הוא שחלק לא מבוטל ממנו מיוחס לבעלי התוספות, ואולם מה שבעיקר ניכר בו הוא מדיניות העורך, המלקט והמסדר, המחליט מה להביא ומה לא להביא, והוא אינו לא בן המקום אף לא בן הזמן! ועוד, מאות שנים מאוחר יותר ובמקום אחר לגמרי: מדוע הבלטו ר' חיים בן עטר במרוקו מזה ורד"צ הופמן בגרמניה מזה, ממד פשט מובהק – לצד ממדים נוספים – בפרשנותם, הגם שהם לא בני המקום וגם לא בני הזמן? ובכלל, בעידן בו 'תורת הפרשנות' (הרמנויטיקה) מלבלבת, קשה לקבל הצמדה כה מוחלטת של אסכולה למקום ולזמן. השפעה, ודאי קיימת; אך תולדה "הכרחית" – ספק, שכן מוכח בעליל שיש אין ספור סיבות נוספות לפרשנות 'פשט'.

ג. פשט ודרש בפרשנות

כאמור, עיקר עניינו של הספר הוא עיון בדרכי פרשנותם של רש"י, ר' יוסף קרא, ר' אליעזר מבלגנצי, ר' יוסף בכור שור ובעלי התוספות. פרקי הספר דנים בדרכו של רש"י בהבאת מדרשים; בדרכו של ר' יוסף קרא בפרשנות פשט; בקווי פרשנות אופייניים לר' יוסף בכור שור, שאלת יחסו לחז"ל ולתרגום אונקלוס, לרש"י ולראב"ע ויחס החזקוני ובעלי התוספות אליו; בפירושים 'פענח רזא', 'הדר זקנים' ו'מושב זקנים', של בעלי התוספות; ביחסו של ר' אליעזר מבלגנצי למדרשי חז"ל, הגות ומחשבה ובתיאורי ריאליה בפירושו, ועוד.

יצוין, כי למרות שהמושגים 'פשט' ו'דרש' שוזרים את מהלך הספר לכל אורכו, נבו עצמו אינו מנסה – ובדין – להגדירם, אלא לאתר את הגדרתם בפיו של פרשן זה ואחר. לבחון כיצד רש"י מגדיר 'פשט'; מה בין הגדרתו לזו של הראב"ע ומה בין שניהם להגדרת ר"י קרא; וכיצד הדבר בא לידי ביטוי לא רק בפרשנותם אלא גם בסגנונם ובמונחיהם.

בהתאם לכך, הפרק הפותח את הספר נזקק לשאלה זו ביחס לרש"י, שכן אף שרש"י קדם לעיקר תקופת הספר, הוא מהווה לבנת-יסוד לכל האסכולה. ובכן, רבים כבר עסקו בשאלה: מה דרכו של רש"י בהבאת מדרשים. האם הוא נזקק להם לעצם הפרשנות או שמא רק – ואולי גם – להפצת מסרים רעיוניים ולאו דווקא לפרשנות עצמה? ד"ר נבו פותח בסקירת מה שאמרו בזה קודמיו, ולאחר מכן הוא בוחן מגוון רחב של דוגמאות מדרשים שהובאו על ידי רש"י, באופנים שונים. בסופו של דבר, אחר ליבון ממצה, הוא מסיק – ככיוון השני – שרש"י נדרש למדרש לא לצורך פרשנות פשט המקרא, אלא, בראש וראשונה, מתוך מטרה ערכית ומוסרית, כלקח לומד. בדרך זו רש"י מתנך לכבוד הבריות, לערכה של תורה, לייחודו של עם ישראל, להדגשת יכולת עמידתו בתלאות הגלות ולעוד מסרים כיוצא באלה. בגישה זו נבו מצטרף לדעתם של א' גרוסמן ומ' ארנד, אותם שחלוקים על שטענו לו רוב פרשני רש"י המודרניים – א' ברלינר, ש"א פוזנסקי, א"מ ליפשיץ ונ' ליבוביץ'.

* * *

לפי דרכו ואופיו, נבו מנסח את מסקנתו בזהירות ובענווה, כסגנון כתיבתו לאורך הספר כולו: "המחשבה לקבוע עמדה בנידון רחוקה מאתנו מאד. אולם יורשה לנו... לתרום לנושא ולשמש חומר למחשבה". משפט זה מייצג נאמנה את המחבר ואת ספרו.

בשולי הדברים, לא ניתן להתעלם מחולייתו החלשה של הספר, הניכרת יתר על המידה: מלאכת העריכה. ה"תקלה" בעניין זה, נובעת מהליכי התגבשות הפרקים – לספר. פרקי הספר, דהיום, פורסמו בשעתו – בין השנים תשמ"ב-תשמ"ח – כמאמרים מאמרים נפרדים, בכתבי העת 'תרביץ' ו'סיני'. זהו עניין מקובל, ובה עצמו אין כל פסול, ואולם ספר אינו 'עוד' אסופת מאמרים. בנדון דידן, תהליך צירוף המאמרים לכלל 'ספר', נעשה באופן הלוכה בחסר. מה שמותר – ואף נצרך לעיתים – במאמר, אסור שיקרה בחיבור אחיד, ואסור שפסקאות, מובאות והערות יחזרו על עצמן שוב ושוב. [לדוגמא: פרטיו הביוגרפיים-ביבליוגרפיים של ר' יוסף קרא, חוזרים ונשנים, בלשון זהה, שלוש פעמים, כולל אפילו אותן הערות שוליים! לדוגמא: העמדת התיזה הני"ל כעילה לייסוד אסכולת הפשט, חוזרת גם היא שוב ושוב; לדוגמא: הפניות לביטאונים

הני"ל ולא לפרקי הספר ; וכיו"ב ליקויי עריכה, כולל הגהה שאינה מיטבית]. גם הוספת מפתח עניינים – ולא רק מפתח פסוקים – היתה בהחלט עשויה להועיל.
חזקה על המחבר ועל ההוצאה לאור שיתקנו את הדברים במהדורה הבאה, ולצד הרשימה הביבליוגרפית העשירה - העברית והלועזית - שצירף המחבר לספר, ערכו של הכלי הגדול, מחזיק הברכה, שהוצב לפנינו ישופר לאין ערוך.